

Георгій ПАПАКІН

**ДЖЕРЕЛЬНА ТА ІСТОРИОГРАФІЧНА БАЗА
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ
ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ**

Як і будь-яка наука історичного циклу, історія державних установ має власну джерельну базу, що частково може співпадати із джерельною базою політичної історії, історії державності, державної служби, але за певними, визначальними ознаками є специфічною. Класифікація історичних джерел, які розкривають історію створення та особливості функціонування, завдання, сфери діяльності державних установ в Україні, – це надзвичайно складна справа, якою дослідники ґрунтовно ще не займалися. Винятками, які лише підтверджують цю тезу, є, по суті, лише монографія О. Купчинського з дослідження всього корпусу актів і документів Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.¹ та цикл праць В. Шандри, яка уважно й вичерпно дослідила джерельну базу процесу створення та діяльності спочатку Малоросійського генерал-губернаторства², а потім, комплексно, – трьох російських генерал-губернаторств (Малоросійського; Новоросійського та Бессарабського; Київського, Подільського та Волинського) на українських теренах у XIX – на початку XX ст. Головну увагу вона звертала при цьому на документальний склад архіву канцелярій генерал-губернаторів³. Разом з тим в її працях досліджувалися також інші джерела, що у своїй цілісності складають комплекс матеріалів для вивчення історії діяльності російських генерал-губернаторів та підвідомчих їм установ в Україні. Вона розробила власну схему класифікації джерел з історії державних інституцій Російської імперії в Україні, виділивши три великі групи таких джерел: “діловодна документація, законодавчі акти та джерела особового походження”⁴.

Не претендуючи на створення іншої, альтернативної джерелознавчої системи, лише зауважимо, що таку типологію не завжди можна поширити на весь історичний період існування в Україні державних установ. До того ж, не охоплює вона і всього комплексу створених у результаті діяльності державних установ джерел. Тому, на наш погляд, зручніше використати тут як основну типологічну ознаку їх форму та місце зберігання. У такому випадку весь комплекс писемних історичних джерел як окремої їх категорії, що висвітлюють проблеми створення, функціонування, компетенції державних установ, варто розділити на опубліковані та неопубліковані (архівні) джерела. Щоправда, відомі джерелознавці останнім часом виступають проти такої класифікації, вважаючи її спрощеною, такою, що вказує лише на зовнішні

ознаки, місце зберігання джерел, а не на їх види й типи⁵. Не можна цілком погодитися з таким твердженням, адже визначальна ознака публікації виступає не зовнішньо формальною, а суттєвою характеристикою писемного джерела, свідчить про його тиражованість, поширеність та оприлюднення, а також і стан вивчення. До класифікації джерел за змістовою ознакою, за походженням, за видами (літописи, законодавчі акти, діловодна документація, приватні акти, статистичні джерела тощо) ми вдаватимемося під час аналізу всередині кожної великої групи джерел⁶. Надалі, у зв'язку з неможливістю подати характеристику всіх джерел, вестимемо мову про приклади кожної з їх видово-тематичної групи.

Першу категорію опублікованих писемних джерел складають видання, що побачили світ ще за часів діяльності установи, а також після її ліквідації. До них належать насамперед законодавчо-нормативні акти, що регулюють питання створення, ліквідації та межі повноважень певних державних установ. За ієрархічною структурою це Конституція (Основний закон), де подаються відомості про найвищі державні установи, окреслюються їхні повноваження та сфери діяльності. Для Давньоруської держави (Київської Русі та її спадкоємців) таким основним джерелом державного та приватного права, що були на той час нероздільними, виступає, безперечно, “Правда Руська” в усіх її редакціях як зведений правовий кодекс XI–XIII ст., Устави князя Володимира та Устав Володимира Мономаха. Насамперед ідеться про ті її статті, що намагалися регулювати державно-правові питання, містили згадки про посадових осіб великокнязівської та місцевої адміністрацій. Згодом Перший, або Старий (1529), Волинський (1566) та Другий, або Новий (1588) Литовські статuti ввібрали значну кількість давньоруських правових норм і доповнили їх новими нормами, що відбивали особливості державного устрою Великого князівства Литовського. Для XVI – половини XVII ст. – це польські сеймові конституції, в яких відбивалися права і привілеї мешканців українських земель, що підтверджувалися кожним королем Речі Посполитої; згадувалися установи, що здійснювали управління краєм або ж його регіонами. Славнозвісна Конституція Пилипа Орлика 1709 р. була, власне, подібною до згаданих сеймових конституцій. Варто згадати також про Основні закони Австро-Угорської імперії, якими регулювався статус українських земель, що входили до її складу (Східна Галичина, Буковина, Закарпаття), встановлювалися повноваження державних установ, які діяли на українських теренах. За часів Української революції 1917–1921 років це були: універсали Української Центральної Ради, зокрема другий – четвертий; “Закони про тимчасовий державний устрій України” від 29 квітня 1918 р. (октройований Конституційний акт доби Української гетьманської держави)⁷; “Тимчасовий основний закон про державну

самостійність українських земель бавшої австро-угорської монархії” від 13 листопада 1918 р. (Конституція Західно-Української Народної Республіки)⁸, Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки від 10 березня 1919 р.⁹, “Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці” від 12 листопада 1920 р.¹⁰ тощо.

На другому місці знаходяться найважливіші законодавчі акти: закони, укази, декрети, постанови і розпорядження урядів, що регулювали створення та діяльність конкретних державних установ. Як правило, вони друкувалися в офіційних парламентських і урядових виданнях газетного чи журнального типу – вісниках, або ж окремими виданнями – Зводами законів. За кінець XVIII–XX ст. це були Повне зібрання законів Російської імперії¹¹ або його коротка версія – Звід законів Російської імперії; після 1917 р. – “Вісник Генерального Секретаріату України” як офіційний орган першого Уряду України¹², “Державний вісник” (за часів Української Держави), “Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західно-Української Народної Республіки” та “Вісник державних законів і розпорядків Західної Облaсті УНР”. За радянських часів нормативні акти щодо створення й діяльності державних установ в Україні вміщувались у Зібраннях законів СРСР¹³, Збірниках узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР/УРСР¹⁴. Аналогічні зібрання законодавчих актів виходили друком в Австрійській/Австро-Угорській імперії у XVIII – на початку XX ст.¹⁵, Румунії, Угорщині, Польщі та Чехо-Словаччині у період між двома світовими війнами. Окрім офіційних видань законодавчих актів про державні установи, видавалися і неофіційні збірники, підготовлені з ініціативи окремих правників¹⁶. Фахівці-джерелознавці відмічають, аналізуючи цей вид джерел, що “їхні тексти виступають, до певної міри, умовною системою координат, яка вказує, з одного боку, на те, чого прагнули досягти владні структури завдяки імперській консолідації та централізації, а з другого – засвідчували, як уряд виходив із реального становища, яке переставало його задовольняти”¹⁷.

Історію діяльності кожної установи віддзеркалюють три основні нормативні документи: акти щодо її створення, реформування та ліквідації. Це міг бути акт про створення конкретної установи або ж групи державних установ одного рівня, компетенції та статусу (міністерств, колегій, губернських інституцій). Зразком документів першої групи з питань організації установ можуть слугувати: указ Російського сенату від 4 січня 1840 р. про центральну депутатську комісію з ревізування дій дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської та Волинської губерній, створену на базі відповідних губернських комісій; указ Сенату 1836 року про заснування Малоросійського губернського правління, створеного з метою управління Малоросійською губернією

в 1796–1802 рр.; указ Сенату від 25 жовтня 1767 р. про створення Слобідсько-Українського вотчинного департаменту для контролю за правами землевласників та розмежування їх земель; декрет Австрійської імператриці Марії-Терезії від 13 травня 1773 р. про створення Крайового губернаторства Галичини та Лодомерії – центрального органу політичної та адміністративної влади на західноукраїнських землях тощо. Ліквідації таких установ були присвячені, приміром, указ Верховної таємної ради Російської імперії від 22 серпня 1728 р. про скасування Малоросійської колегії, або ж указ російської імператриці Єлизавети про ліквідацію Правління гетьманського уряду в Україні у зв'язку з обранням гетьмана Кирила Розумовського. Другу групу представляють, наприклад, закон Російської імперії від 7 листопада 1775 р., що послужив підставою для створення канцелярій генерал-губернаторів (намісників), та спільна постанова міністерств внутрішніх справ, юстиції та фінансів Австрійської імперії від 19 січня 1853 р. про створення змішаних повітових управ, що здійснювали місцеве управління на території Буковини. Прикладом акту щодо ліквідації цілої групи установ слугує указ російського імператора Павла I від 30 листопада 1796 р., яким були ліквідовані намісництва і проведена реформа місцевого управління.

Повсякденну діяльність державних інституцій досить повно відбивають нормативні та регуляторні акти самої установи – накази, розпорядження, інструкції, що публікувались у збірниках нормативних актів або офіційних бюлетенях, які друкувались такими установами¹⁸. Найважливіші акти такого змісту видавались також у вигляді окремих брошур з метою ознайомлення відповідної аудиторії (насамперед виконавців) з нормативними документами, що регулювали певні сторони повсякденного життя суспільства¹⁹. Такі джерела містять інформацію про основні завдання, обсяги повноважень, компетенцію державної установи, заплановані нею шляхи розвитку та вирішення назрілих проблем.

Важливе значення мають різного роду звітно-статистичні матеріали, що висвітлюють діяльність установ. Це насамперед грошові звіти, які в обов'язковому порядку оприлюднювались громадсько-державними інституціями (зокрема, в Російській імперії – земствами²⁰), а також зведені матеріали щодо діяльності державної інституції впродовж певного звітного періоду²¹. Цінним, але не завжди об'єктивним джерелом виступають офіційні дослідження з історії державних установ, які нерідко готувались до різних ювілеїв та пам'ятних дат²². Про ставлення суспільства до діяльності й повноважень певної державної установи можна дізнатися з публікацій (оглядових та аналітичних статей, інформаційних повідомлень, заміток, матеріалів журналістських розслідувань тощо) у засобах масової інформації.

Об'єктивне уявлення про будь-яку установу неможливе без аналізу опублікованих спогадів²³, щоденників²⁴ та листування її очільників, співробітників або спостерігачів, у яких віддзеркалилася діяльність даної державної установи. Найбільшим опублікованим корпусом епістолярної спадщини російських високопосадовців XIX ст. став "Архів князя Воронцова"²⁵, в якому серед інших фамільних документів цього визначного роду вміщено листування князя М. С. Воронцова періоду його перебування на посаді новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. В українській археографії відомий специфічний різновид таких публікацій – це заснована в 1990-х роках серія "Український дипломатарій", де публікувались офіційні акти та листи найвищих урядовців Гетьманщини. Уже вийшли друком універсали Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та інших гетьманів кінця XVII – початку XVIII ст.²⁶ Ще однією групою опублікованих джерел є документальні збірники з історії державних установ – як офіційні, так і історичні публікації²⁷.

Іншу групу таких джерел, дотичних до історії державних установ, складають частини колишніх діловодних архівів урядуючих інституцій у вигляді документальних комплексів та регестів документів, які видані в наш час. Власне, можна навести кілька таких прикладів. Перший – це книги Литовської, Руської (Волинської), Коронної Метрики як регести державних архівів канцелярій Великого князівства Литовського та Речі Посполитої²⁸. Другий – корпусне видання архіву Коша Нової Запорозької Січі, що вже впродовж багатьох років випускають Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ та Центральний державний історичний архів України, м. Київ²⁹. До них слід додати й видання "залишків архівного фонду" канцелярії Новосербського корпусу як джерела з етнічної та політичної історії степового краю України середини XVIII ст.³⁰

Останнім видом опублікованих джерел, що містять відомості про історію державних установ, є наративні джерела, тобто такі, що подають інформацію з цієї проблеми у формі оповіді. Для давнього періоду української історії це літописи, створені київськими, галицькими, волинськими монахами, а також так звані "козацькі літописи" XVII–XVIII ст., оскільки в Україні літописна традиція довго не переривалася. Це також хроніки європейських авторів (німецьких, польських, румунських, угорських тощо), де йшлося про створення та діяльність українських державних установ та установ інших держав, через які здійснювалось управління українськими землями.

Друга велика категорія джерел, які зберігаються в державних архівах та архівних установах інших форм власності й у повному обсязі ще не стали надбанням широкої громадськості, представлена переважно документацією самої установи, тим первісним пластом діловодних документів, які створювали колись її діловодний архів. Там з різним

ступенем достовірності задокументовано внутрішню і зовнішню діяльність установи. На думку сучасних істориків, “документи діловодного походження є відносно достовірним і репрезентативним джерелом як про діяльність державної установи, так і про ті процеси, якими вона управляла”. Прикладом може слугувати фонд канцелярії Полтавського цивільного губернатора за 1847–1918 рр., що зберігається в Держархіві Полтавської області. У чотирьох його описах представлені, зокрема, такі документи: про діяльність поліцейських та жандармських відділень, повітових справників, листування з аналогічними установами інших губерній, відомості про становище у повітах Полтавської губернії, вибори до російської Державної Думи; донесення городничих, дворянських маршалків, земських комісарів, поліцмейстерів; тематичні справи (про формування малоросійських кінно-козацьких полків під час Кримської війни 1855–1856 рр., святкування 200-річчя Полтавської битви); інформація господарського характеру (про благоустрій, розвиток бджолярства, вівчарства, врожаї) тощо³¹.

Окремо слід згадати документацію ліквідаційних органів, яка виступає важливим джерелом для аналізу ефективності виконання покладених на установу функцій³². Цінні відомості містяться в документах з особового складу, які дозволяють висвітлити постаті конкретних провідників державної політики, що втілювалися в діяльності установ (соціальний, гендерний склад, освітній рівень, фах тощо). Докладного аналізу потребують скарги, петиції і пропозиції, які надходили до установи, що дозволяє оцінити її авторитет серед населення, а також ефективність виконання покладених на установу завдань. Докладного розгляду потребують також уся планово-звітна документація, яка зберігається у фондах вищих за рангом державних установ, та нормативно-розпорядча документація, що відклалася в установах, нижчих за рангом³³. Аналіз родо-видового складу діловодної документації дає можливість встановити, на які саме соціальні, політичні та економічні явища і процеси звертали головну увагу державні установи, здійснюючи свої адміністративні функції.

Значна за обсягом та цікава за змістом інформація наявна у фондах особового походження, насамперед фамільних, особових, родових та родинних фондах керівників та провідних співробітників установ, де відклалися різноманітні документи з діловодства установ, а також представлені плани, проекти, замітки щодо їхньої діяльності. Для аналізу ефективності функціонування установ є важливою їх оцінка сучасниками та учасниками історичних подій, що давалась у листах, щоденниках, спогадах відомих історичних постатей, рядових чиновників, усіх тих, хто у своєму повсякденному житті мав справу з даною установою, звертався до неї або ж чув про неї чи про її керівників. Залучення епістолярних і мемуарних джерел, в яких зафіксовано внутрішній світ

людини, мотиви поведінки, переконання чиновників, і серед них – визначних сановників, значно розширює наші відомості про державні установи, дає можливість скласти уявлення про внутрішні механізми, “привідні ремені” та “приховані важелі”, що визначали напрями розвитку державних установ, впливали на виконання ними своїх функцій³⁴.

Таким є далеко не вичерпний перелік джерел з історії державних установ. Кожен з її періодів має власну джерельну специфіку, починаючи з такого доконаного факту: чим ближче до нас час створення й діяльності установи, тим більшою за кількістю і різноманітністю є джерельна база дослідження її історії.

Історіографію історії державних установ, що діяли на українських теренах упродовж її державного та бездержавного існування, становлять сотні праць вітчизняних і закордонних дослідників, насамперед російських. При цьому особливість історіографічної бази згаданої науки полягає в тому, що до її створення залучилися практично рівною мірою як історики, так і юристи.

Особливості створення, функціонування та ефективності діяльності органів, що здійснювали державне управління на певній території, завжди були в центрі уваги істориків-державознавців. У Росії питання історії державних установ у різні історичні епохи досліджували провідні історики та правознавці XIX – початку XX ст. Так, В. О. Ключевський здійснив дослідження багатомістової історії центральної установи Давньої Русі – Боярської думи – від Київської Русі до Московського царства³⁵, яке й досі лишається найґрунтовнішою працею з цієї тематики. Відомі вчені-юристи Ю. В. Готьє³⁶, А. Д. Градовський³⁷, історики М. В. Довнар-Запольський³⁸, В. Е. Романовський³⁹, А. Славатинський⁴⁰ дослідили історію місцевої адміністрації Московського царства / Російської імперії XV–XVIII ст. За радянських часів історію державних установ Росії та СРСР особливо успішно вивчала група істориків Московського державного історико-архівного інституту (М. П. Єрошкін, О. Д. Степанський, Т. П. Коржихіна, В. І. Куликов, Л. Ф. Писарькова)⁴¹. Увагу російських істориків привертала передусім питання історії центральних і місцевих державних установ Московського царства (з XV ст.) та Російської імперії (з початку XVIII ст.), насамперед губернського правління, а також історія радянських державних установ. Курс історії державних установ Росії та СРСР викладається в кількох вищих навчальних закладах Росії в рамках історичної та історико-документальної спеціалізації, насамперед у Історико-архівному інституті Російського державного гуманітарного університету; він належить до обов’язкових у програмі Російської академії державної служби. Програми відповідних курсів, які викладаються там, а також в Уральському державному університеті ім. А. М. Горького, Казанському та Томському державних університетах, опубліковані в Інтернеті⁴².

Разом з тим впадає в око, що предмет досліджень російських істориків державних установ цілком закономірно становлять виключно питання діяльності центральних та місцевих установ на російських теренах. Натомість вивчення історії діяльності системи місцевих установ Московського царства / Російської імперії / СРСР на національних окраїнах, особливості їх формування та функціонування, як правило, залишаються поза їхньою увагою. Поодинокі винятки (зокрема, праця А. Ю. Бахтуриної, яка вивчала проблеми діяльності державного апарату на окраїнах імперії за доби Першої світової війни, щоправда, не торкаючись східноукраїнських теренів⁴³) лише підтверджують загальне правило.

На жаль, в Україні дослідження історії національних та чужоземних державних установ поки не набули належної системності. Серед істориків XIX ст., які приділили увагу розвитку держави і права на Українських землях у певні історичні епохи, – М. Владимирський-Буданов та Д. Зубрицький⁴⁴. Питання політико-державного устрою України розглядалися в загальних історичних працях провідних українських істориків XIX ст. (В. Антонович) та новітнього часу (М. Грушевський). Найбільшими в цій царині є досягнення державницької школи української історіографії, представники якої Д. Дорошенко та Н. Полонська-Василенко залишили у своїх працях з історії України короткі нариси її державного устрою за кожної історичної епохи. Історії українського права та владних інституцій спеціально присвятив свою монографію відомий правознавець української діаспори М. Чубатий⁴⁵. На окрему згадку заслуговують праці М. Слабченка, Л. Окіншевича та І. Крип'якевича з історії державних установ та самої української гетьманської держави другої половини XVII–XVIII ст.⁴⁶ Загалом, історія державності цієї доби привернула увагу провідних сучасних українських істориків: З. Когута, В. Смоля, В. Степанкова, О. Гуржія, В. Горобця, Т. Чухліба та ін.⁴⁷ Окремі питання діяльності державного апарату періоду Української революції 1917–1921 рр. порушено в загальних дослідженнях з історії української революції⁴⁸. Діяльність вищого органу управління – уряду України впродовж минулого століття у змістовому та особистісному вимірах розглядається в колективній монографії Інституту історії України НАН України “Уряди України у XX ст.”⁴⁹. Історію представницьких органів влади як вищих державних інституцій висвітлено в навчальному посібнику, підготовленому в харківській Вищій юридичній академії ім. Ярослава Мудрого⁵⁰.

Регіональний аспект історико-державних досліджень представлений в Україні лише поодинокими працями. Зокрема, розвиток установ на Закарпатті досліджував відомий історик-правознавець діаспори В. Шандор⁵¹.

На жаль, досі практично не існує наукових розвідок щодо органів державного управління, створених на еміграції. Політична думка та політичні інститути Мазепинсько-Орликівської доби досліджені О. Кресіним⁵²; міжвоєнний період ХХ ст. розглядався в праці О. Шульгина⁵³, присвяченій передусім зовнішньополітичним засадам діяльності емігрантського уряду УНР. Діяльність органів, створених демократичною еміграцією, від 1920-х років до 1991 р., розглядається в збірнику документів та статей про Державний Центр УНР в екзилі, який побачив світ у США⁵⁴.

Дослідником історії держустанов ХІХ – початку ХХ ст. – є також уже згадувана В. Шандра, яка плідно вивчає історію інституту генерал-губернаторства в Україні⁵⁵. Особливості функціонування Миколаївського та Севастопольського військового губернаторства того ж періоду дослідила Л. Левченко⁵⁶. Система місцевих установ Чернігівської губернії другої половини ХІХ ст. стала об'єктом вивчення Р. Воробей⁵⁷. Особистісний регіональний аспект російських імперських установ ХІХ ст. простежується за біографічними довідниками про губернаторів і генерал-губернаторів, підготовленими харківськими й чернігівськими істориками⁵⁸. Тій саме темі присвячене довідкове видання про членів Політбюро ЦК КПУ за 1918–1991 рр., укладене В. Лозицьким⁵⁹.

Надзвичайно цікаву довідково-біографічну серію випускають фахівці Польської академії наук: “Urzednicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku”. Спеціально урядникам українських земель у складі об'єднаної польсько-литовської держави ХІV–ХVІІІ ст. присвячена окрема серія видання⁶⁰; в інших томах довідника, присвячених центральним урядам Речі Посполитої, Великого князівства Литовського та прикордонним землям, також є відомості про офіційних осіб, що очолювали державні установи на українських теренах. На жаль, усі вони є суто довідковими виданнями, які практично не залишили сліду в історіографії.

Останнім часом набуло певного поширення дослідження історії української державності в усіх її аспектах. Наприкінці 1990-х років цю тему в спеціальному курсі лекцій дослідили В. Шевчук та М. Тараненко⁶¹. Аналогічний курс лекцій ще раніше був підготовлений у Львові групою викладачів вишів⁶². Проблемі державності України за доби Давньої Русі присвятив свою працю відомий історик середньовіччя М. Котляр⁶³. Систематичний начерк політичного устрою України від VІІІ до початку ХХІ ст. побачив світ у Польщі⁶⁴.

Таким чином, джерельна база дослідження історії державних установ є надзвичайно широкою й охоплює значну кількість видів історичних писемних джерел, незалежно від місця їхнього зберігання, тиражованості, вивчення.

Історіографія історії державних установ є також значною і представлена багатьма дослідженнями істориків та правників ХІХ–ХХ ст.

Разом з тим доводиться констатувати, що діяльність далеко не всіх установ і не за всі історичні періоди розкрито. Зокрема, дуже бідною виглядає історіографія установ доби ВКЛ. За період XIX ст. практично не висвітлено діяльності установ місцевого рівня, навіть губернаторів та їхніх канцелярій, а тим більш – казенних палат, окремих присутствій тощо. Така строкатість історіографічної бази не дозволяє твердити про повноцінне висвітлення історії всіх державних установ, що діяли на українських теренах.

¹ *Купчинський О.* Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.: Дослідження, тексти. – Львів, 2005.

² *Шандора В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. – К.: Держкомархів України, 2001.

³ *Ії ж.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К.: Інститут історії України, 2005. – С. 7–23, 137–163, 229–264, 339–370.

⁴ Там само. – С. 7.

⁵ Див.: *Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін.* – К.: Либідь, 2002. – С. 93.

⁶ Там само. – С. 96–97; а також: *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів: Світ, 1999. – С. 10–11.

⁷ Державний вісник. – № 1. – 16.05.1918.

⁸ Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західно-Української Народної Республіки. – Станіславів, 1918. – С. 3–4.

⁹ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 2-е изд. – 1919, 1–30 июня. – № 19. – С. 274–280.

¹⁰ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – Вип. 2 – 19.11.1920.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи (ПЗЗ) – найповніший збірник законодавчих актів, розміщених за хронологічною ознакою, за номерами затвердження кожного акта царем. До 1917 р. вийшло друком три видання ПЗЗ: 1 – 1830 р., більше 30 тис. законодавчих актів за 1649 р. – 12 грудня 1825 р., 45 томів; 2 – 1830–1884 рр., більш як 60 тис. законодавчих актів за грудень 1825 – лютий 1881 р., 55 томів; 3 – 1884–1916 рр., 4 тис. законодавчих актів за березень 1881 – грудень 1913 р., 33 томи.

¹² Виходив від листопада 1917 р. по травень 1918 р., друкував матеріали державно-урядового характеру; кілька разів змінював назви: “Вісник Генерального Секретаріату УНР”, “Вісник Ради Народних міністрів УНР”.

¹³ Собрание законов СССР – у 1924–1937 рр. офіційне видання Управління справами Ради народних комісарів СРСР, в якому публікувалися декрети і постанови ЦВК СРСР, його Президії, РНК СРСР, Ради праці та оборони СРСР, а також договори, угоди та конвенції з іноземними державами.

¹⁴ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (до 1920 р. – Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины: 1920–1921 – Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і уповноважених РСФРР; 1922–1928 – Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України) – офіційне видання Наркомату юстиції УСРР/УРСР, в якому впродовж 1919–1937 рр.

вміщувалися маніфести, декрети, закони, постанови, інструкції, обіжники, інші акти ВУЦВК, РНК, Наркомюсту та наркоматів Радянської України.

¹⁵ “Вісник крайових законів і розпоряджень для Королівства Галичина і Лодомерія разом з Великим князівством Краківським” (у 1868–1918 рр. виходив українською, польською та німецькими мовами), а також попередні видання: “Вісник Крайового правительства для управительственной області Наместничества в Львові” (1854–1857); “Вісник ряду краєвого для адміністраційної області Наместничества в Львові” (1858–1859); “Всеобщий дневник земских законів і правительства для коронної області Галиції і Володимирії з княжествами Освенцимським і Заторським і з Великим княжеством Краківським” (1848–1849) тощо. Окрім загальноімперських офіційних видань, у Габсбурзькій монархії впродовж 1849–1866 рр. видавався “Вісник для русинів Австрійської держави” – спеціальний урядовий часопис для публікації офіційних актів уряду.

¹⁶ Див., наприклад: *Храпко Іван*. Збірник законів і постанов Українського Правительства відносно закордонних інституцій. – Ч. 1. – Відень: 3 друкарні мехітаристів у Відні, 1919.

¹⁷ *Шандра В. С.* Генерал-губернаторства в Україні. – С. 16.

¹⁸ Приміром, “Вісник Державного секретаріату військових справ” за часів ЗУНР. Нині такі офіційні бюлетені видають практично всі міністерства, державні комітети. Наприклад: Вісник Державного комітету архівів України.

¹⁹ Приклад такого видання офіційних документів: Сборник циркуляров по Юго-Западному краю киевского, подольского, волынского генерал-губернатора генерал-адъютанта Н. В. Клейгельсона. – К., 1905.

²⁰ Див.: Денежный отчет за 1913 г. [Подільського губернського земства]. – Каменець-Подольск, 1915; Денежный отчет Волчанской земской управы за 1914 г. – Волчанск, 1915 та ін.

²¹ Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора за 1889–1893 гг. – [К., 1893]; Деятельность Совета народных комиссаров и Совета труда и обороны: сводные материалы за IV квартал 1924–1925 гг. – М., 1925. – 21 с.; Деятельность областных и местных военно-промышленных комитетов. – Ч. 1. – Пг.: Изд. Центр. военно-пром. к-та, 1916.

²² Див., наприклад: нариси історії вищого адміністративно-юридичного органу Російської імперії: История Правительствующего Сената за 200 лет. 1711–1911. – Тт. 1, 2. – СПб., 1911; Уряду Російської імперії у XIX ст.: *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – СПб.: Издание КМ, 1902. – Тт. 1, 2; Державної ради тієї ж імперії: Государственный Совет: 1801–1901. – СПб., 1901; історичний нарис міністерства: Министерство внутренних дел: Ист. очерк. – СПб., 1901; Краткий исторический очерк развития и деятельности ведомства путей сообщения за сто лет его существования (1798–1898). – СПб., 1898; Столетие учреждения Лесного департамента: 1798–1898. – СПб., 1898. Приклад з нашого часу: Уряди України у XX ст.: Науково-довідкове видання – К.: Наукова думка, 2001.

²³ *Бош Е. Б.* Год борьбы: борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. – М.; Л.: Госиздат, 1925; *Винниченко В. К.* Відродження нації. – Тт. 1–3. – К.–Відень, 1920; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. (1914–1920). – Ч. 3–4. – Львів: Червона калина, 1923; *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1969 та ін.

²⁴ Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел. – В 2-х т. – М., 1961; Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. – В 2-х томах. – М.: Наука, 1966; Дневник Д. А. Милютин. – Тт. 1–4. – М.: ГБЛ, Отд. рукописей, 1948–1950; *Винниченко В. К.* Щоденник. – Т. 1: 1911–1920. – Едмонтон; Нью-Йорк: Вид. Канадського інституту українських студій та УВАН у США, 1980.

²⁵ “Архив князя Воронцова” – багатотомний збірник документів (автобіографічні записки, листування, офіційні документи) фамільного архіву графів (з 1845 р. – князів) Воронцових, який видавався у 1870–1895 роках за ред. П. Бартенєва. Друком вийшло 40 томів. Кожен том мав власну назву, але нумерація була загальною.

²⁶ Універсали Богдана Хмельницького: 1648–1657. – К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1998.

²⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – К.: Наукова думка, 1996–1997; Директорія, Рада народних міністрів УНР:

²⁸ Руська (Волинська) Метрика: Регести документів коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства 1586 – 1673) // Упор. Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобов, Л. Демченко, П. К. Грімстед, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко. – К., 2002.; Литовська Метрика. Кн. 561: Ревізії українських замків 1545 р. / Підг. В. Кравченко. – К., 2005.

²⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1–4. – К., 1998 – 2006.

³⁰ Канцелярія Новосербського корпусу / Упор. В. Мільчев, О. Посулько // Джерела з історії Південної України. – Т. 7. – Запоріжжя, 2005.

³¹ Див.: Державний архів Полтавської області: Анотований реєстр описів. – Т. 1: Фонди дорадянського періоду. – Полтава, 2004. – С. 6–7.

³² Наприклад, фонд Комісії з питань ліквідації австрійських установ на Буковині за 1919–1923 роки або Комісії з питань уніфікації австрійських адміністративних установ на Буковині за 1920–1923 роки: Державний архів Чернівецької області: Путівник. – Т. 1: Фонди дорадянського періоду. – Київ – Чернівці, 2006. – С. 139.

³³ Наприклад, у фонді Галицької крайової комісії з розподілу службовців окружних управлінь XIX ст., яка підпорядковувалася Галицькому намісництву Австрійської імперії, зберігаються розпорядження та обіжники самого намісництва; у фонді Крайової комісії з персональних питань службовців повітових управлінь міститься листування з повітовими управліннями щодо призначення, переміщення та звільнення службовців, звіти про перевіряння роботи службовців таких управлінь. Див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник. – Львів–Київ, 2001. – С. 39–40.

³⁴ Див. досі неопубліковані спогади начальника Особистого штабу гетьмана всієї України і військ козацьких Б. Стеллецького “Гетман Павло Скоропадский. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г.: от Грушевского до Петлюры” (ЦДАВО України, ф. 4547, оп. 1, спр. 1–2) або мемуари міністра внутрішніх справ Української Держави В. Рейнбота “Четыре месяца в кресле министра гетманского правительства: Записки бывшего министра” (ГА РФ, ф. 5881, оп. 1, спр. 443). Значна частина таких спогадів писалися з метою наступної публікації, що наближує такий вид джерел до опублікованих; але таке оприлюднення відбувалося не завжди, і в такому випадку архівний примірник мемуарів має надзвичайну цінність.

³⁵ Див. ост. видання: *Ключевский В. О.* Боярская дума древней Руси // *Ключевский В. О.* О государственности в России. – М.: Мысль, 2003. – С. 3–448.

³⁶ *Готье Ю. В.* История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – Т. 1. – М., 1913; Т. 2. – М., 1941.

³⁷ *Градовский А. Д.* Высшая администрация России XVIII в. и генерал-прокуроры // Собр. соч. – Т. 1. – СПб., 1899; *Его же.* Исторический очерк учреждения генерал-губернаторства в России // Там же; *Его же.* История местного управления в России // Там же. – Т. 2. – СПб., 1899.

³⁸ *Довнар-Запольский М. В.* Зарождение министерств в России. – М., 1902.

³⁹ *Романовский В. Е.* Государственные учреждения древней и новой России. – М., 1911. – 452 с.

⁴⁰ *Славатинский А.* Исторический очерк губернского правления от первых преобразований Петра Великого до учреждения губерний в 1775 г. – К.: Университетская типография, 1859. – 155 с.

⁴¹ *Ерошкин Н. П., Куликов Ю. В., Чернов А. В.* История государственных учреждений до Великой Октябрьской социалистической революции: Учебное пособие. М.: Московский историко-архивный институт, 1965; *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России. 3-е изд. М., 1983; *Коржихина Т. П.* История и современная организация государственных учреждений СССР. 1917–1972 гг. М., 1974; *Ее же.* История государственных учреждений СССР. М., 1986; *Ее же.* Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г. 2-е изд. – М., 1994; *Смирнова Т. М.* Государственные учреждения союзных республик и местные органы СССР в условиях развитого социализма (фондообразователи государственных архивов СССР). – М., 1979; *Ее же.* Государственные учреждения СССР в условиях развитого социализма: Фондообразователи центральных государственных архивов СССР. – М., 1982; *Коржихина Т. П., Сенин А. С.* История российской государственности. – М., 1995; *Архипова Т. Г., Румянцева М. Ф., Сенин А. С.* История государственной службы в России XVIII–XX века. – М., 1999; *Куликов В. И.* История государственного управления в России. – М., 2003.

⁴² <http://www.rsuh.ru/article.html?id=51192>; www.hist.usu.ru/public2/my_img;

⁴³ *Бахтурина А. Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М.: АИРО-XX, 2000; *Ее же.* Окраины Российской империи: Государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917). – М.: РОССПЕН, 2004.

⁴⁴ *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права. – К., 1888; *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-русского княжества. – Т. 1–3. – Львів, 1852–1856.

⁴⁵ *Чубатий М.* Огляд історії українського права. – Мюнхен, 1947.

⁴⁶ *Слабченко М.* Центральные учреждения Украины XVII–XVIII веков. – Одесса, 1918; *Окішневич Л.* Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії Західно-Руського та Українського права. – Т. IV. – К., 1928; *Його ж.* Рада старшинська на Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії Західно-Руського та Українського права. – Т. VII, VIII, – К., 1929; *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Тт. 130, 134–135, 138–140, 144, 151 та ін.

⁴⁷ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К.: “Основи”, 1996; *Смолій В., Степанков В.* Україн-

ська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: “Альтернативи”, 1997; *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: “Основи”, 1996; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини; Україна в роки реформ Петра I. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998; *Його ж.* “Волимо царя східного...”: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: “Критика”, 2007; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська Академія”, 2002 та ін.

⁴⁸ Див.: *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999; Українська революція і державність (1917–1920): Наук.-бібліограф. вид. / Укл.: А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенко, Л. В. Беляєва на ін. – К.: НАН України, Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського, 2001.

⁴⁹ Уряди України у XX ст.: Науково-довідкове видання – К.: Наукова думка, 2001.

⁵⁰ *Єрмолаєв В. М.* Історія вищих представницьких органів влади в Україні: Навчальний посібник / Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. – Х.: “Право”, 2007.

⁵¹ *Шандор Вікентій.* Закарпаття: історично-правничий нарис від IX ст. до 1920. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992; *Shandor V.* Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: A political and legal history. – Cambridge, Mass.: Harvard Un. Press, 1997.

⁵² *Кресін О. В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.

⁵³ *Шульгин О.* Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – Париж: Вид. “Меч”, 1934.

⁵⁴ Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті та матеріали / Ред. Л. Вінар, Н. Пазуняк. – Філадельфія – Київ – Вашингтон, 1993.

⁵⁵ *Шандра В. С.* Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К.: УДНДІАСД. – 1999; *Її ж.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. – К.: [Держ. ком. архівів України], 2001; *Її ж.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – поч. XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005.

⁵⁶ *Левченко Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900): Навчальний посібник. – Миколаїв: Вид. МДГУ ім. Петра Могили, 2006.

⁵⁷ *Воробей Р.* Система місцевих органів влади та управління в другій половині XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії). – Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські береги”, 2004.

⁵⁸ *Посохов С. И., Ярмыш А. Н.* Губернаторы и генерал-губернаторы. – Изд. 2, испр. и доп. – Х.: Инст. внутр. дел, 1997; Черниговские губернаторы и генерал-губернаторы: Биобиблиографический справочник // Сост. А. В. Морозова, Н. М. Полетун. – Чернигов: РИК “Деснянська правда”, 2006.

⁵⁹ *Лозицький В. С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918–1991. – К.: “Генеза”, 2005.

⁶⁰ *Urzednicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku.* – Т. III: Ziemie Ruskie. – Zeszyt I: Urzednicy Wojewodztwa Ruskiego XIV–XVIII wieku. – 1987;

Zeszyt 2: Urzednicy Wojewodztwa Belskiego i ziemi Chelmskiej XIV–XVIII wieku. – 1992; Zeszyt 3: Urzednicy Podolscy XIV–XVIII wieku. – 1998; Zeszyt 4: Urzednicy Wojewodztw Kijowskiego i Czernihowskiego XV–XVIII wieku. – 2002; Urzednicy Wolynscy XIV–XVIII wieku. – 2007.

⁶¹ Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності: Курс лекцій. – Київ: Либідь, 1999.

⁶² Вол Б., Малик Я., Чуприна В. Історія української державності. – Л.: Світ, 1995.

⁶³ Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. – К.: Київськ. славистичний ун-т, 2002.

⁶⁴ Wiszka Em. Systemy polityczne Ukrainy. – Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Nikolaja Kopernika, 2007.

Раракін Н.

**Source and Historiographic Basis for History Research
of Ukraine's State Institutions**